

VISOKOKONFLIKTNI RAZVODI BRAKA I ZAŠTITA PRAVA DJECE U BOSNI I HERCEGOVINI: PRAVNI I INSTITUCIONALNI IZAZOVI

SANELA ŠADIĆ¹

Odsjek za socijalni rad Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

AMINA HAJROVIĆ

MA socijalnog rada

Sažetak: Visokokonfliktni razvodi braka predstavljaju rastući društveni problem u Bosni i Hercegovini, veoma složene dinamike s ozbiljnim posljedicama po djecu i porodicu. Ovaj rad daje uvid u teorijsko razumijevanje razvoda braka, posebno u situacijama kada se oni ne završe postizanjem sporazuma oko brige za djecu, analizira pravni okvir koji regulira visokokonfliktne razvode braka, uključujući međunarodne standarde i domaće zakonodavne propise, kao i institucionalne izazove u zaštiti prava djece. Pregledom literature, dostupnih članaka iz područja socijalnog rada, prava, socijalne psihologije, pedagogije i drugih srodnih nauka sagledali smo dublje ovu temu, te analizirali izvještaje relevantnih institucija koji se bave problemima visokokonfliktnih brakova, identificirajući ključne probleme kao što su manipulacija djecom, alimentacijska potraživanja i održavanje kontakata između djece i roditelja, te međunarodne otmice djece. Dobijena saznanja pokazuju da, uprkos postojanju pravnog okvira, implementacija postojećih zakona često nailazi na prepreke, što dodatno komplicira pružanje podrške djeci u visokokonfliktnim razvodima.

Ključne riječi: *razvod; visokokonfliktni razvodi; pravni okvir; prava djece; Bosna i Hercegovina.*

Abstract: High-conflict divorces are an encreasing social issue in Bosnia and Herzegovina, characterized by complex dynamics and serious consequences for children and families. This paper provides a theoretical understanding of divorce, particularly in situations where no consensus is reached regarding child custody. It analyzes the legal framework governing high-conflict divorces, including international standards and domestic legislation, as well as institutional challenges in protecting children's rights. By reviewing literature from social work, law, social psychology, pedagogy, and related fields, and analyzing reports from relevant institutions addressing high-conflict marriages, key issues such as child manipulation, child support claims, maintaining parent-child contact, and international child abductions are identified. Findings indicate that, despite the existence of a legal framework, the implementation of laws often encounters obstacles, further complicating support for children in high-conflict divorces.

Keywords: *divorce; high-conflict divorces; legal framework; children's rights; Bosnia and Herzegovina.*

¹ Kontakt e-mail: sanela.sadic@fpn.unsa.ba

Uvod

Razvod braka postaje sve učestalija pojava u savremenom društvu, što je također uočljivo u Bosni i Hercegovini, gdje se, prema statističkim podacima, razvede svaki šesti brak (Agencija za statistiku, 2024). Uprkos ovako uočljivim trendovima, ohrabrujuće je da se BiH i dalje svrstava među evropske zemlje s najnižom stopom razvoda (Eurostat, 2022). Prema Agenciji za statistiku BiH (2022), čak 45% razvoda u 2021. godini uključivalo je djecu, što dodatno komplicira situaciju, posebno u slučajevima visokokonfliktnih razvoda. Također, statistički podaci pokazuju da se najviše razvode bračni parovi u dobi između 40-49 godina (Agencija za statistiku, 2024), gdje se može zaključiti da većina parova ima punoljetnu djecu. U tom slučaju nije potrebna intervencija institucija kao u slučajevima razvoda gdje su djeca maloljetna. Što, dakako, ne znači da su situacije razvoda manje traumatične za sve članove porodice. Ipak, pretpostavka da su svi članovi porodice odrasli i da mogu donositi samostalne odluke mijenja pogled kako zakonodavca tako i profesionalaca u praksi.

Razvod, posebno kada su u pitanju brakovi s maloljetnom djecom, predstavlja ozbiljan izazov, ne samo za roditelje i djecu, već i za društvene institucije koje su uključene u cjelokupan proces. Posljedice razvoda su kompleksne i dugotrajne kako na emocionalnom i psihološkoj tako i na socioekonomskom nivou.

Visokokonfliktni razvod odnosi se na roditelje koji su uključeni u nerazriješeni, dugotrajni konflikt, koji traje najmanje dvije godine, koji karakterizira neprijateljstvo, međusobno okrivljivanje i nemogućnost preuzimanja odgovornosti za svoju ulogu u konfliktu (Anderson et al, 2011, prema Hajrović 2024). Visokokonfliktni razvod karakterizira produžen i intenzivan sukob između roditelja, često uz izraženo neprijateljstvo, manipulaciju i odsustvo konstruktivnog dijaloga (Anderson et al., 2011; Hetherington & Kelly, 2002, prema Hajrović, 2024). U takvim situacijama, djeca se često nalaze u središtu sukoba, što može uzrokovati trajne psihološke i emocionalne posljedice. Istraživanja pokazuju da visokokonfliktni razvodi često uključuju roditelje s

izraženim simptomima emocionalno nestabilne ličnosti, što dodatno otežava postizanje dogovora oko roditeljskog starateljstva (Kasalova et al., 2018; Maljuna et al., 2020). Manipulacija djetetom i bivšim supružnikom u ovakvim slučajevima često rezultira pokušajima instrumentalizacije djeteta protiv drugog roditelja. Studije pokazuju da su roditelji koji su uključeni u visokokonfliktnu razvodu često skloni verbalnoj i fizičkoj agresiji, čime stvaraju nestabilno i traumatično okruženje za dijete (Elrod, 2001).

Johnston (1994) predlaže konceptualizaciju visokokonfliktnog razvoda u tri dimenzije: sadržajnu, taktičku i afektivnu. Sadržajna dimenzija odnosi se na konkretne teme sukoba poput alimentacije ili viđanja s djecom. Taktička dimenzija istražuje metode koje roditelji koriste za rješavanje sukoba, uključujući verbalnu agresiju i sudsko rješavanje, dok afektivna dimenzija mjeri emocionalni intenzitet i neprijateljstvo. Ova tri aspekta sukoba često se ispoljavaju u dugotrajnim i neriješenim pravnim bitkama, što dodatno otežava uspostavljanje stabilnog i zdravog odnosa između roditelja i djece nakon razvoda.

Visokokonfliktni razvodi, zahtijevaju uključivanje različitih stručnjaka iz oblasti socijalne zaštite, sudstva, mentalnog zdravlja kako bi se pokušala uspostaviti normalizacija porodičnih odnosa (Milković et al., 2021). Takvi slučajevi su često dugotrajni i iscrpljujući, što dodatno pogoršava emocionalno stanje svih uključenih strana, a djeca postaju najranjivija kategorija, izložena stalnim konfliktima i manipulaciji.

Prema Garrity i Barisu (1997, prema Buljan - Flander i Roje - Đapić 2020), sukobi među roditeljima, prema kompleksnosti odnosa, mogu se svrstati u nekoliko nivoa, od minimalnih do izrazito teških. Minimalni sukobi uključuju roditelje koji uspijevaju saradivati oko djetetovog odgoja, dok su izraženi sukobi karakterizani intenzivnim konfliktima koji uključuju i fizičko zlostavljanje. Često se u ovim slučajevima upotrebljavaju manipulativne taktike usmjerene na udaljavanje djeteta od drugog roditelja, što ima dugoročne negativne posljedice na djetetov razvoj i emocionalnu stabilnost (Filipović i Osmak-Franjić, 2010).

Ohrabrujuće je da većina razvoda, međutim, ne uključuje tako kompleksne nivoe konflikta. Studije sugeriraju da mnogi razvodi, posebno oni koji ne uključuju visokokonfliktne situacije ili složene pravne sporove, mogu biti riješeni relativno brzo, često unutar jedne godine, uz pomoć posredovanja ili postizanjem sporazum između bivših supružnika (Hajrović, 2024). Visokokonfliktni razvodi, s druge strane, često traju godinama, ostavljajući trajne posljedice na emocionalno zdravlje djece i samih roditelja (Maljuna et al., 2020). Nekada, uprkos ozbiljnim nastojanjima i intervencijama stručnjaka sporazum je nemoguće postići, te se tako produžava višegodišnja agonija porodice.

Koliko su ovakve situacije ozbiljne, pokazuje istraživanje provedeno u Hrvatskoj 2018. godine gdje je urađena detaljna analiza 146 slučajeva nasilja, koji su klasificirani kao slučajevi visokokonfliktnog roditeljstva. U 48,7% slučajeva bilo je evidentirano nasilje u partnerskom odnosu prije razdvajanja, a u 50% slučajeva i nakon razdvajanja roditelja. Najčešće se radilo o verbalnom/emocionalnom nasilju (61,4%) zatim fizičkom nasilju (29,7%), ekonomskom (5,9%) i seksualnom nasilju (3%) (Ajduković i sur., 2019., prema Ajduković i Sladović Franz, 2021.).

Kada se ima na umu kompleksnost visokokonfliktnih razvoda braka u koje su uključena djeca, neophodan je angažman nadležnih institucija i profesija kako bi se umanjile socioekonomske, ali i psihičke i emocionalne posljedice na djecu. Razumijevanje složenosti problema može voditi razvijanju adekvatnih i efikasnih intervencija u cilju zaštite dobrobiti djeteta.

U nastavku rada razmatrat ćemo ključne aspekte visokokonfliktnih razvoda braka u Bosni i Hercegovini, uključujući zakonodavni okvir, institucionalne izazove i socijalni kontekst.

Metodološki okvir rada

Uzimajući u obzir kompleksnost dinamike visokokonfliktnih razvoda braka i navedene probleme koji prate ovakve razvode ključno pitanje koje se postavlja u ovom radu je: *Kako pravni okvir i institucije u Bosni i Hercegovini odgovaraju na izazove visokokonfliktnih razvoda, posebno u zaštiti prava djece?*

Kako bi se dobila relevantna saznanja o stanju visokokonfliktnih razvoda u Bosni i Hercegovini urađena je analiza izvještaja i baza podataka relevantnih institucija kao što su *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS)*, dostupni izvještaji *Ombudsmana za ljudska prava u BiH*, centara za socijalni rad, te sudova i policije. Također su analizirani relevantni međunarodni dokumenti, kao i domaći zakoni, uključujući porodične i krivične zakone u Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, te Brčko distrikta, kako bi se ocijenila primjena zakona u praksi.

Analiza izvora je urađena tematski, s fokusom na sljedeće teme: analiza zakonodavnog okvira koji je relevantan za razvod i povjeru djece; manipulacija djecom u visokokonfliktnim razvodima; institucionalni izazovi u osiguravanju prava djece, uključujući izdavanje putnih dokumenata i reguliranje međunarodnih otmica, te praktična iskustva u identificiranju zajedničkih obrazaca osoba u visokokonfliktnim razvodima, čime se omogućava dublje razumijevanje izazova s kojima se suočavaju institucije i porodice.

Međunarodni standardi i domaći zakonodavni okvir za zaštitu prava djece u konfliktnim razvodima

Visokokonfliktni razvodi predstavljaju izuzetno složene pravne situacije u kojima je primarni fokus na zaštiti prava djece. U tom procesu od ključne važnosti je efikasna međuinstitucionalna saradnja, koja uključuje centre za socijalni rad, sudove, policiju, zdravstvene ustanove, nadležna ministarstva, kao i Instituciju ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine. Osnovni cilj ovih institucija je da se osigura provođenje ključnog principa u zaštiti prava djeteta - najbolji interes.

U slučaju razvoda, briga o djetetu i pitanje starateljstva predstavlja ključni faktor pri donošenju odluka. Nadležnost za pružanje stručne pomoći, zaštite prava i interesa djeteta i ostalih članova porodice, kao i za rješavanje porodičnih sporova i poremećenih porodičnih odnosa, pripada centru za socijalni rad kao organu starateljstva, sudu i ovlaštenoj osobi za posredovanje. Centar za socijalni rad ima primarnu odgovornost za stručnu podršku i zaštitu porodice, posebno djeteta, dok sud donosi obavezujuće odluke u složenijim slučajevima kada je potrebna pravna intervencija. Osoba ovlaštena za posredovanje pruža pomoć u mirnom rješavanju sukoba između članova porodice s ciljem postizanja dogovora koji je u najboljem interesu svih uključenih, posebno djece. Precizne nadležnosti i procedura u vezi s donošenjem odluka su definirane u porodičnim zakonima.

Pri određivanju najboljeg interesa djeteta uzima se u obzir niz faktora, kao što su kvalitet emocionalne veze između roditelja i djeteta, sposobnost roditelja da zadovolje fizičke, emocionalne i obrazovne potrebe djeteta, te mogućnost održavanja stabilnog okruženja u kojem dijete može nesmetano rasti i razvijati se. Postizanje sporazuma između supružnika, odnosno bivših supružnika, u slučajevima visokonfliktnih razvoda braka uglavnom nije moguća, budući da su odnosi toliko poremećeni da je zajednička briga o djetetu teško izvodiva.

Domaći zakonodavni okvir temelji se na međunarodnim standardima i konvencijama koje obavezuju državu i njene institucije da zaštite prava djeteta u skladu s najvišim mogućim standardima, te ćemo ovdje najprije obuhvatiti međunarodne standarde relevantne za ovu temu. Stoga je procjena stanja prava djece u visokonfliktnim razvodima izvršena u skladu s načelima i standardima utvrđenim u međunarodnim i regionalnim konvencijama.

Najrelevantniji međunarodni dokumenti su: Konvencija o pravima djeteta, Konvencija o nadležnosti, priznavanju, izvršenju i saradnji u pogledu roditeljske odgovornosti i mjera za zaštitu djece; Konvencija o građansko-pravnim aspektima međunarodne otmice djece, Evropska konvencija o kontaktima s djecom, te Konvencije o ostvarivanju alimentacijskih zahtjeva

u inostranstvu. Ove konvencije pružaju čvrst pravni okvir za zaštitu prava djeteta, osiguravajući dosljednost i efikasnost u pravnim postupcima koji uključuju djecu.

UN Konvencija o pravima djeteta (1989) predstavlja ključni dokument koji određuje pristup dječijim pravima u međunarodnom pravu. Ona propisuje da najbolji interes djeteta mora biti osnovni princip u svim postupcima koji uključuju djecu. U članu 3. Konvencija navodi da “u svim akcijama u vezi s djecom, bez obzira na to poduzimaju li ih javne ili privatne društvene institucije, sudovi ili zakonski organi, najbolji interes djeteta bit će od naročitog značaja”. Ova obaveza je uključena u Ustav Bosne i Hercegovine, što znači da je država obavezna primjenjivati ove standarde u zakonodavstvu i implementirati ih u praksu. U skladu s prethodno navedenim članom, član 9. Konvencije propisuje da će se države-potpisnice pobrinuti da dijete ne bude odvojeno od roditelja protiv svoje volje, osim u slučajevima kada nadležne vlasti, u skladu s važećim zakonima i procedurama, odluče da je takvo odvajanje u najboljem interesu djeteta. Ova odluka može biti neophodna u situacijama kada roditelj zlostavlja ili zanemaruje dijete ili kada roditelji žive odvojeno, pa je potrebno odlučiti o mjestu stanovanja djeteta. Države su dužne poštovati pravo djeteta koje je odvojeno od jednog ili oba roditelja na održavanje redovnih ličnih veza i neposrednog kontakta s oba roditelja, osim u slučajevima kada je to protivno najboljem interesu djeteta. U tom smislu su države obavezne poduzeti mjere protiv nezakonitog odvođenja i nevraćanja djeteta iz inostranstva. Konvencija u članu 18. definira roditeljske odgovornosti, te je u tom predviđeno da će se države-potpisnice nastojati što više mogu osigurati priznanje načela da oba roditelja u osnovi imaju zajedničku odgovornost za podizanje i razvoj djeteta. U segmentu ostvarivanja izdržavanja za dijete, Konvencijom je u članu 27. stavu 4. propisana obaveza država-potpisnica da poduzimaju sve odgovarajuće mjere kako bi osigurale da dijete dobije izdržavanje od roditelja ili drugih osoba koje imaju finansijsku odgovornost za dijete (UN Konvencija o pravima djeteta, 1989).

Primjena Konvencije o nadležnosti, priznavanju, izvršenju i saradnji u pogledu roditeljske odgovornosti i mjera za zaštitu djece, kao i Konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice djece, donosi posebne izazove u BiH, koja ima kompleksan pravni i administrativni okvir zbog svoje složene političke strukture. Ove konvencije su ključne u slučajevima kada roditelji ili staratelji žive u različitim državama ili kada dolazi do međunarodne otmice djece. U takvim situacijama, socijalni radnici moraju biti upućeni u međunarodne pravne procedure, ali i u domaće zakonske okvire koji su usklađeni s međunarodnim standardima. Konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice djeteta ima za cilj osigurati što hitniji povratak djece nezakonito odvedene ili zadržane u nekoj državi.

Konvencija o ostvarivanju kontakata s djecom u članu 4. definira da će dijete i njegovi roditelji imati pravo na ostvarivanje i održavanje redovnijih međusobnih kontakata, koji mogu biti ograničeni ili isključeni samo ako je to u najboljem interesu djeteta. Ako nije u najboljem interesu djeteta da se kontakt s jednim od njegovih ili njenih roditelja odvija bez nadzora, razmotrit će se mogućnost ostvarivanja kontakata pod nadzorom ili nekih drugih oblika kontakata s tim roditeljem. Prilikom rješavanja sporova o kontaktima, član 7. Konvencije propisuje da će pravosudni organ poduzeti sve odgovarajuće mjere kako bi se osiguralo da oba roditelja budu obaviještena o važnosti uspostave i održavanja kontakata s njihovim djetetom, kako za njihovo dijete, tako za njih same, kako bi poticalo roditelje i druge osobe koje su u porodičnoj vezi s djetetom da postignu prijateljski dogovor u vezi s kontaktima, posebno korištenjem porodičnog posredovanja i drugih postupaka za rješavanje sporova.

Konvencija za ostvarivanje alimentacijskih zahtjeva u inostranstvu pruža važan međunarodni okvir za zaštitu prava djece u situacijama kada obveznik alimentacije živi u drugoj zemlji. Ovaj instrument olakšava saradnju između država u priznavanju i provođenju sudskih odluka o izdržavanju, omogućavajući porodicama brži i jednostavniji pristup pravnoj i materijalnoj podršci.

Svrha Konvencije je da osigura stabilnost i sigurnost djece mehanizmima koji osiguravaju redovnu naplatu alimentacije, čime se smanjuje rizik od ekonomske nesigurnosti za porodice koje se suočavaju s izazovima u međunarodnom kontekstu.

Porodični zakoni u entitetima Federacija BiH i Republika Srpska, kao i u Brčko distriktu BiH, zahtijevaju obavezno posredovanje, odnosno mirenje prije formalnog razvoda kada su u pitanju roditelji s maloljetnom djecom. Ovi zakoni propisuju ulogu centara za socijalni rad u pružanju podrške porodicama i u zaštiti prava i interesa djece. Na ovaj način se osigurava primjena principa iz međunarodnih konvencija u domaćem zakonodavstvu i profesionalnoj praksi. Centri za socijalni rad su odgovorni za provođenje postupaka posredovanja (Porodični zakon FBiH), odnosno mirenja (Porodični zakon RS i Porodični zakon Brčko distrikt BiH), implementaciju i praćenje najboljeg interesa djeteta, te nadzor nad provođenjem sudskih odluka koje se odnose na vršenje roditeljske dužnosti i obaveze starateljstva.

Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine (2005) propisuje da roditelji maloljetne djece moraju proći postupak obaveznog posredovanja s ovlaštenom osobom prije formalnog pokretanja postupka razvoda. Primarni cilj je postići sporazum o ključnim aspektima starateljstva i brige o djetetu nakon razvoda kako bi se minimizirali negativni segmenti razvoda na djetetovo emocionalno i psihosocijalno blagostanje.

Pored toga, ovlaštena osoba će informisati roditelje o posljedicama razvoda, s posebnim naglaskom na utjecaj koji razvod može imati na djecu, nastoji pomoći u smanjenju sukoba i napetosti između roditelja, stavljajući fokus na njihove roditeljske odgovornosti. Zakon dodatno naglašava da, ukoliko dijete ne živi s jednim od roditelja, ima neotuđivo pravo na održavanje redovnih i ličnih kontakata s roditeljem s kojim ne živi, osim u slučajevima kada bi takvi kontakti bili u suprotnosti s djetetovim najboljim interesom (Porodični zakon FBiH, 2005). Ova odredba osigurava da se djetetov odnos s oba roditelja nastavi u mjeri u kojoj to ne ugrožava djetetovu sigurnost ili dobrobit, čime se potvrđuje zaštita prava djeteta kao primarna odgovornost

oba roditelja i nakon razvoda (Pravilnik o postupku posredovanja, 2006). Dijete ima pravo živjeti s roditeljima. Ukoliko ne živi s oba ili s jednim roditeljem, pravo je djeteta da redovno održava lične odnose i neposredne kontakte s roditeljem s kojim ne živi, ima pravo održavati lične odnose i neposredne kontakte i s bakom i djedom, pravo na zaštitu od nezakonitog miješanja u njegovu privatnost i porodicu. U slučaju da roditelj ne živi s djetetom, dužan je održavati lične odnose i neposredne kontakte s djetetom i poštovati vezu djeteta s drugim roditeljem, ukoliko sud ne odredi drugačije.

Zakon propisuje da roditelji zajednički, sporazumno i ravnoopravno brinu o djetetu. Roditelj s kojim dijete ne živi i koji ne obavlja dužnosti ima pravo dobijati informacije od drugog roditelja o važnim stvarima koje se tiču života djeteta. Kada se ne slaže s nekim postupkom ili mjerom drugog roditelja, može se obratiti sudu, koji će u vanparničnom postupku odlučiti o prigovoru. Centri za socijalni rad imaju obavezu upozoriti roditelje na propuste i pružanje pomoći roditeljima u sređivanju njihovih socijalnih, materijalnih i ličnih prilika i odnosa, a ako interes djeteta to zahtijeva, uputit će roditelje u odgovarajuće savjetovalište. Sud je tokom izvršnog postupka obavezan štiti dijete u najvećoj mogućoj mjeri. Nakon što ocijeni sve okolnosti slučaja, odredi izvršenje oduzimanjem djeteta ili izricanjem i provođenjem novčanih ili zatvorskih kazni protiv osobe koja protivno nalogu suda odbija predati dijete ili poduzima radnje s ciljem njegovog skrivanja ili onemogućavanja provođenja odluke.

Republika Srpska ima sličan pristup u svom Porodičnom zakonu, gdje se naglašava obaveza roditelja da, prije nego što pokrenu postupak razvoda, pokrenu postupak mirenja pred organom starateljstva. Organ starateljstva ima ključnu ulogu u procjeni potreba i interesa djeteta, te u izradi preporuka i prijedloga o starateljstvu i kontaktima da bi se osigurala optimalna rješenja za dobrobit djeteta. Zakon takođe predviđa mogućnost da centar za socijalni rad, u ime maloljetnog djeteta, pokrene postupak izdržavanja kada roditelj ne ispunjava svoje obaveze (Porodični zakon RS, 2023).

Prema Porodičnom zakonu Brčko distrikta BiH, Odjel za zdravstvo i ostale usluge – Pododjeljenje za socijalnu zaštitu, kao organ starateljstva, nadležno je za zaštitu prava djeteta i članova porodice te rješavanje porodičnih sporova. Zakon uređuje prestanak braka, razloge za razvod, mirenje bračnih partnera i sporazum o zaštiti i izdržavanju djece. Organ starateljstva dužan je poduzeti mjere za zaštitu djeteta, a svi organi, organizacije i pojedinci moraju bez odlaganja prijaviti povrede dječjih prava. Odjel posreduje u mirenju i odlučuje o sporovima roditelja u vezi s roditeljskim dužnostima (Porodični zakon Brčko Distrikta BiH, 2007).

Centri za socijalni rad su dužni osigurati zaštitu djetetovih prava putem različitih intervencija, uključujući savjetodavne usluge za porodice. Međutim, kapaciteti centara su često ograničeni, a stručnjaci se suočavaju s brojnim izazovima u praksi (Šadić, 2014), što rezultira neblagovremenim intervencijama i odgovorima, te opterećenjem za djecu i roditelje, posebno za roditelja kojem je povjereno starateljstvo. Stoga je važno jačanje medijacijskih kapaciteta da bi se roditeljima omogućilo postizanje sporazuma koji su u najboljem interesu djece.

U ovakvim situacijama, uključivanje psihologa i terapeuta moglo bi pomoći u smanjenju konflikta i pružanju podrške porodicama tokom procesa posredovanja/mirenja i pregovaranja. Djeci bi, također, trebala biti pružena prilika da izraze mišljenje, u skladu s uzrastom i zrelošću, čime bi se osiguralo da su njihove potrebe i interesi u centru donošenja odluka (UN Konvencija o pravima djeteta, 1989, član 12).

Iskustva i izazovi u zaštiti prava djeteta u visokokonfliktnim razvodima

Visokokonfliktni razvodi braka predstavljaju jedan od najvećih izazova za pravosudne sisteme i socijalne institucije bez razlike na geografska i kulturološka obilježja država. Bosna i Hercegovina nije izuzetak, posebno kada se uzmu u obzir socijalni i ekonomski faktori koji dodatno kompliciraju rješavanje porodičnih sporova. Uzimajući u obzir kompleksnost razvoda braka u slučajevima kada su moguće nesuglasice među bračnim parovima,

zakonodavac u samom Porodičnom zakonu FBiH (član. 5, stav 3) navodi da, kada postoji povreda prava koja uključuje kršenje ljudskih prava i osnovnih sloboda članova porodice, a posebno najboljeg interesa djeteta, pravna i fizička lica (organizacije i pojedinci) iz prethodnog stava imaju obavezu da prijave taj slučaj Instituciji ombudsmena Federacije Bosne i Hercegovine. Stoga su Ombudsmeni kroz akumulirana institucionalna iskustva, sačinili izvještaj u kojem su detaljno analizirali stanje u praksi i praktičnim primjerima kršenja prava djeteta, te dali i preporuke za unapređenje zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine je tokom 2017. godine primila inicijativu Parlamenta Federacije BiH da pripreme specijalni izvještaj o stanju jednoroditeljskih porodica, s posebnim fokusom na neizvršavanje sudskih presuda u vezi s izdržavanjem djece (Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH, 2018). Prema njihovom *Specijalnom izvještaju iz 2013. godine*, djeca su često najranjivija kategorija u ovim procesima, budući da postaju *taoci* nesuglasica između roditelja (Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH, 2013). U takvim situacijama, primarni zadatak nadležnih organa jeste upravo zaštita najboljeg interesa djeteta. Kako to ovaj izvještaj ističe, evidentno je da nesaradnja roditelja i destruktivno ponašanje jednog ili oba roditelja onemogućava ostvarivanje dječijih prava. Začarani krug, u koji ulaze i institucije, se nastavlja, a agonija djeteta i roditelja produžava.

Jedan od ključnih problema koje ombudsmeni prepoznaju kod visokokonfliktnih razvoda je nedostatak dosljednosti u provođenju sudskih odluka vezanih za starateljstvo, kontakte s roditeljem s kojim dijete ne živi, te izdavanje putnih isprava. Ombudsmeni su u više navrata ukazali na neujednačene prakse različitih sudskih instanci u BiH, što doprinosi pravnoj nesigurnosti i dodatnim traumama za djecu (Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH, 2013). Ova pravna nesigurnost dodatno je otežana neadekvatnim resursima u centrima za socijalni rad, koji često nemaju dovoljno kapaciteta da pruže efikasnu podršku porodicama (Šadić, 2014).

Prema podacima Ombudsmena, jedan od najčešćih oblika zloupotrebe pravnog sistema u visokokonfliktnim razvodima je uskraćivanje prava na kontakt s roditeljem s kojim dijete ne živi. U izvještaju iz 2013. godine opisani su brojni slučajevi gdje roditelji koriste sudske procese kako bi sabotirali kontakte djeteta s bivšim partnerom, što rezultira ozbiljnim psihološkim i emocionalnim posljedicama za dijete. Ove prakse često dovode do roditeljskog otuđenja, gdje dijete počinje percipirati jednog roditelja kao “negativnog” na osnovu manipulacija drugog roditelja (Bernet et.al., 2010). Dugoročno, ovo može dovesti do narušenih emocionalnih veza roditelj-dijete i ozbiljnog narušavanja psihološkog i emocionalnog zdravlja djeteta.

Međunarodna iskustva ukazuju na to da sistemske promjene mogu imati pozitivan utjecaj na smanjenje negativnih posljedica visokokonfliktnih razvoda. Na primjer, u nordijskim zemljama modeli zajedničkog starateljstva pokazali su se uspješnim u smanjenju emocionalnog stresa kod djece, čak i u slučajevima visokog konflikta (Bergström, et.al. 2015). Uvođenje obaveznog savjetovanja za roditelje, kao i programi podrške za djecu, pokazali su se efikasnim u stabilizaciji porodičnih odnosa nakon razvoda.

Jedan od najozbiljnijih problema je izdavanje putnih isprava maloljetnicima, posebno u situacijama kada roditelji nisu u saglasnosti. Zakon o putnim ispravama BiH, član 18, zahtijeva saglasnost oba roditelja, osim ako sud ne odluči drugačije. Ipak, praksa pokazuje da se ovaj zakon ne primjenjuje dosljedno, što Ombudsmani prepoznaju kao faktor pravne nesigurnosti i rizika od zloupotreba. Na primjer, u jednom slučaju majka se žalila ombudsmenima, jer otac nije dao saglasnost za pasoš djetetu s kojim nema nikakav kontakt niti izdržava dijete. Sud je na kraju intervenirao i donio odluku koja je omogućila izdavanje pasoša bez saglasnosti oca, čime je dijete moglo putovati u inostranstvo (Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH, 2013).

Ovakvi slučajevi ilustriraju potrebu za standardizacijom i harmonizacijom prakse među institucijama da bi se izbjegla nejednaka primjena zakona koja može dovesti do povrede prava djece.

Međunarodne otmice djece su još jedan čest problem koji ombudsmani identificiraju. U slučajevima kada jedan roditelj nezakonito odvede dijete u drugu državu neophodna je pravovremena intervencija kako bi se dijete vratilo u državu. Jedan takav primjer je i slučaj oca koji je prijavio da je bivša supruga odvela njihovo dijete u inostranstvo bez njegovog znanja, onemogućavajući kontakt. Ombudsmani su uputili slučaj Ministarstvu pravde BiH, koje je počelo postupak u skladu s međunarodnim pravom. Iako su sudovi u BiH donijeli pozitivnu odluku, koja je omogućila viđanje djeteta, strane pravosudne institucije nisu uvijek bile kooperativne, što ukazuje na izazove u primjeni međunarodnih standarda i potrebu za jačanjem međunarodne saradnje.

Problemi s alimentacijom i izdržavanjem djece, također, predstavljaju značajan izazov. U mnogim slučajevima, roditelji ne poštuju sudske odluke o alimentaciji, a sankcije se ne provode efikasno. CEDAW Komitet (2019: 3) preporučuje Bosni i Hercegovini da „osigura da očevi pravovremeno plaćaju alimentaciju, uključujući uvođenje kazne za nepoštovanje alimentacijskih obaveza“. U tom smislu, država treba da poduzme odgovarajuće mjere da bi osigurala da očevi pravovremeno ispunjavaju svoje obaveze plaćanja alimentacije za djecu i da se uvode krivične mjere protiv onih koji ne ispunjavaju svoje alimentacijske obaveze. Time se želi osigurati stabilnost i kontinuirana podrška djeci s obzirom na to da kašnjenje ili izostanak alimentacije može imati negativne posljedice na njihovo blagostanje i razvoj.

Istraživanje o samohranim roditeljima, koje je provela JU Porodično savjetovalište (Zagorac, 2015) dolazi do značajnih saznanja. Istraživanje je rađeno u 56 sarajevskih škola, na uzorku od 429 jednoroditeljskih porodica u Kantonu Sarajevo, od čega je 86% samohranih majki i 14% samohranih očeva. Naime, uočen je značajan problem odsustva kontaktiranja/viđanja drugog roditelja, što je slučaj kod trećine razvedenih parova. Alimentaciju ne plaća više od polovine (53,2%) roditelja, a razlog nije ekonomska nemogućnost osobe nego osveta bračnom partneru. Ovo istraživanje nalazi korelaciju između plaćanja alimentacije i učestalosti viđanja roditelja i djeteta. Neki drugi izvori upozoravaju da je procent neplaćanja alimentacije znatno veći i da

dostiže čak 70% (prema Ćorić, 2019). Iskustva pokazuju da se mnoge majke koje imaju primarnu brigu o djeci često odlučuju da ne traže alimentaciju od očeva koji zanemaruju roditeljsku odgovornost. Razlog tome su kompleksni birokratski zahtjevi i emocionalno i psihološko iscrpljivanje dugotrajnim procedurama. Često se dešava da samohrane majke, obeshrabrene stalnim preprekama i nedostatkom institucionalne podrške, odustaju od prava djeteta na alimentaciju, što dodatno ugrožava njihovu ekonomsku sigurnost i dobrobit djeteta.

Treba imati u vidu činjenicu da su, uglavnom, majke te koje dominantno preuzimaju brigu o djetetu, budući da se starateljstvo nad djecom pretežno dodjeljuje njima (72,7% slučajeva u FBiH, te 75% slučajeva u RS), dok očevi rjeđe dobijaju starateljstvo (22,2% slučajeva u FBiH i 18,9% u RS), ali je, ipak, zajedničko starateljstvo najmanje zastupljeno (4,7% u FBiH i 5,1% u RS) (UNFPA, 2019). Ovi podaci ukazuju na rodnu neravnopravnost u podjeli roditeljskih obaveza, a dodatno otežavajuću okolnost predstavlja činjenica da se siromaštvo, u ovim okolnostima, najčešće doživljava kao 'ženski problem' s obzirom na socioekonomske izazove s kojima se samohrane majke suočavaju (Šadić, et.al. 2020).

Uprkos postojećem zakonskom okviru, implementacija mjera u BiH ostaje izazov zbog nedostatka resursa, nedovoljne koordinacije između institucija i ekonomskih ograničenja. Samo sveobuhvatan i koordiniran pristup može osigurati zaštitu djece i smanjiti štetne posljedice visokokonfliktnih razvoda. Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH ima ključnu ulogu u ovom procesu, ali da bi bila uspješna, potrebna su dodatna ulaganja u resurse i kapacitete kako bi se zakonodavni okvir efikasno provodio u praksi.

Analiza situacije u oblasti zaštite djece u konfliktnim razvodima u Bosni i Hercegovini, bazirana na istraživanju Institucije ombudsmena za BiH iz 2013. godine, čiji su rezultati objavljeni u specijalnom izvještaju pod nazivom *Djeca u konfliktnim razvodima*, oslikava složene izazove s kojima se suočavaju institucije zadužene za socijalnu zaštitu, kao i šire društvene posljedice ovakvih razvoda na djecu. Iako su zakoni formalno usklađeni sa standardima

o dječijim pravima, njihova implementacija često zaostaje zbog sistemskih i institucionalnih prepreka. Ključni nalazi rezultata istraživanja, provedenih u 72 službe socijalne zaštite u FBiH i 61 službe u RS, ukazuju na strukturalne manjkavosti unutar sistema, gdje loša koordinacija, nedostatak resursa i preopterećenost stručnjaka predstavljaju ključne izazove. Centri za socijalni rad, koji su centralna institucija za zaštitu prava djece, često se nalaze u situaciji da im nedostaju adekvatna sredstva i ljudski resursi za efikasno obavljanje svojih profesionalnih zadataka. Posebno je zabrinjavajuće što se djeci u konfliktnim razvodima ne pruža uvijek odgovarajuća podrška u održavanju odnosa s roditeljem s kojim ne žive, dok je česta pojava da djecom manipuliraju jedan ili oba roditelja.

Jedan od ključnih problema koji je identificiran u ovom istraživanju odnosi se na provođenje sudskih odluka o izdržavanju djece i viđanju s roditeljem koji ne živi s njima. Alimentacioni dužnici često izbjegavaju svoje obaveze, bilo putem prijenosa imovine na treće osobe ili jednostavno ne prijavljujući prihode, što otežava naplatu alimentacije.

Ovo rezultira time da djeca ne dobijaju potrebnu finansijsku podršku, a nadležne institucije često ne uspijevaju naći efikasne mehanizme za izvršenje ovih obaveza. Također, izvještaj pokazuje da se u određenim slučajevima, pogotovo u međunarodnim parnicama, postupci produžavaju iznad zakonski propisanih rokova, čime se ugrožavaju najbolji interesi djeteta. Ipak, kako iskustva pokazuju, kada je “riječ o najboljem interesu djeteta” iskustva teorije i prakse, su različita. U konfliktnim razvodima brakova roditelji često nemaju isto viđenje šta bi to bio najbolji interes njihovog/e djeteta/djece. U namjeri da što više povrijede drugog roditelja, najviše štete nanose djetetu, a da toga nisu uopće svjesni. Jedna od manipulacija roditelja/ke kojem/oj dijete nije povjereno na staranje je neizvršavanje obaveze izdržavanja, što često nema veze s njegovim/njenim imovinskim statusom i radnim angažmanom.“ (Šadić et.al., 2020:56)

U ovom specijalnom izvještaju o djeci u konfliktnim razvodima, stručnjaci u centrima za socijalni rad (CSR) suočavaju se s ozbiljnim izazovima. Na primjer, 44,1% ispitanika iz FBiH i 36,5% iz RS izrazilo je nezadovoljstvo postojećim propisima vezanim za dječiju zaštitu. Također, 50% ispitanika iz FBiH i 42,3% iz RS smatra da se odluke u vezi sa zaštitom djece donose presporo, s prosječnim vremenom čekanja od jedne godine. Problem manipulacije djece u konfliktnim razvodima pojavljuje se često, s tim da 39,7% ispitanika u FBiH i 42,3% u RS ističu da se s tim problemom suočavaju redovno. Pored toga, 54,4% ispitanika iz FBiH i 51,9% iz RS navodi da je pitanje putnih isprava jedan od najčešćih problema s kojima se suočavaju.

Polovina ispitanika u FBiH i 42,3% u RS smatraju da su sudski procesi previše spori. Dugotrajnost ovih procesa, u nekim slučajevima duže od jedne godine, predstavlja značajan problem u osiguravanju prava djece. Djeca su često taoci dugotrajnih sudskih postupaka, zbog čega ne dolazi do pravovremenog rješavanja pitanja starateljstva, kontakta s roditeljima, i izdržavanja. Ispitanici su intervjuima naglašavali problem manjka sudija i administrativnih resursa, što doprinosi kašnjenju i usporava donošenje odluka koje su ključne za dobrobit djeteta. Veliki procenat ispitanika, tačnije 82,4% u FBiH i 90,4% u RS, smatra da uglavnom uspješno omogućavaju viđanje djeteta s roditeljem s kojim ono ne živi. Međutim, u praksi se suočavaju s nizom problema koji otežavaju ostvarenje ovog prava. Kao najizraženije prepreke, ispitanici navode lošu komunikaciju između roditelja, nemogućnost osiguranja adekvatnog prostora za održavanje kontakata, te neispunjavanje obaveze izdržavanja.

Također, manipulacija djetetom od strane jednog ili oba roditelja dodatno otežava uspostavu stabilnih i kvalitetnih odnosa između djeteta i roditelja. Slučajevi da djetetom manipuliraju jedan ili oba roditelja u toku konfliktnog razvoda česti su u 39,7% slučajeva u FBiH i 42,3% u RS. Većina ispitanika ocjenjuje saradnju sa sudovima i roditeljima kao uglavnom uspješnu (69,1% u FBiH i 69,2% u RS), ali postoje očigledni problemi u međuinstitucionalnoj saradnji, posebno u vezi s pravovremenim reagiranjem u slučajevima kada

su prava djeteta ugrožena. Navedeni rezultati ukazuju na strukturne slabosti sistema, uključujući preopterećenost profesionalaca u većini institucija, neadekvatno provođenje zakona, te manjak podrške u zaštiti najosjetljivijih kategorija – djece u konfliktnim razvodima.

Zaključak

Visokokonfliktnim razvodi braka ukazuje na ozbiljne pravne i institucionalne nedostatke u zaštiti prava djece. Iako je domaće zakonodavstvo u značajnoj mjeri usklađeno s međunarodnim standardima, primjena tih normi u praksi ostaje nedovoljna. Nedostatak efikasnih mehanizama provođenja sudskih odluka, neujednačena praksa među institucijama i ograničeni resursi često onemogućavaju ostvarivanje najboljeg interesa djeteta u situacijama visokokonfliktnih razvoda.

Jedan od ključnih problema je manipulacija djecom u konfliktnim razvodima, gdje djeca postaju *sredstvo* u sukobu između roditelja. Ovaj problem dodatno otežava već komplicirane pravne i socijalne procese, dok institucije često nemaju dovoljno kapaciteta da odgovore na ove izazove. Analiza relevantnih izvora ukazuje na potrebu kreiranja adekvatnih odgovora pravosudnog sistema, centara za socijalni rad i drugih relevantnih institucija čija je odgovornost zaštita prava djeteta. Izgradnja i osnaživanje institucionalnih i profesionalnih kapaciteta može značajno doprinijeti implementaciji i zaštiti prava u praksi.

Ključna preporuka je razvoj integriranih sistema podrške koji uključuju međuinstitucionalnu i međusektorsku saradnju kako bi se postigla efikasnija zaštita prava djece. Samo koordiniranim i sveobuhvatnim pristupom moguće je smanjiti dugoročne psihološke i emocionalne posljedice koje ovakvi razvodi ostavljaju na djecu i porodice. Rješavanje ovih problema mora biti strateški cilj s fokusom na najbolji interes djeteta kao centralnu vrijednost u svim pravnim i socijalnim procesima.

Literatura:

- o Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2022). *Demografski izvještaj za 2021. godinu*. Agencija za statistiku BiH. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2022/DEM_oo_2021_TB_1_BS.pdf pristupljeno 10.01.2025. godine
- o Agencija za statistiku, 2024, <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category?id=14&page=2&statGroup=14&tabId=0&lang=hr>, 10.01.2025. godine
- o Ajduković, M., & Sladović Franz, B. (2021). *Sigurnost i dobrobit djeteta: Strukturirani pristup zaštiti djece u socijalnoj skrbi*. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku.
- o Anderson, S. R., Anderson, S. A., Palmer, K. L., Mutchler, M. S., & Baker, L. K. (2011). Defining high conflict. *The American Journal of Family Therapy*, 39 (1), 11–27. <https://doi.org/10.1080/01926187.2010.530194>
- o Anderson, E. A., et al. (2011). High-Conflict Divorce and Its Impact on Child Development. *Journal of Family Psychology*.
- o Bergström, M., Fransson, E., Hjern, A., Köhler, L., & Wallby, T. (2015). Mental health in Swedish children living in joint physical custody and their parents' life satisfaction: A cross-sectional study. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 69(8), 769–774. <https://doi.org/10.1136/jech-2014-205058>
- o Bernet, W., von Boch-Galhau, W., Baker, A. J. L., & Morrison, S. L. (2010). *Parental alienation, DSM-5, and ICD-11*. Taylor & Francis.
- o Buljan Flander, G. i Roje Đapić, M. (2020). *Dijete u središtu (sukoba) – Razvod roditelja, visoki konflikt i otuđenje: Znanost, teorija i klinička praksa*. Geromar.
- o CEDAW Komitet. (2019). Zaključne napomene o šestom periodičnom izvještaju Bosne i Hercegovine, CEDAW/C/BIH/CO/6, <https://arsbih.gov.ba/zakljucna-zapazanja-na-sesti-periodicni-cedaw/>, pristupljeno 15.10.2024.
- o Council of Europe (1996). *European Convention on the Exercise of Children's Rights*. Strasbourg: Council of Europe.
- o Council of Europe (2017). *Report on the Implementation of Family Courts and Mediation Practices*. Strasbourg: Council of Europe

- o Ćorić, E. (2019). *Alimentacioni fond kao osiguranje naplate alimentacije*. <https://eu-monitoring.ba/alimentacioni-fond-kao-osiguranje-naplate-alimentacije/>, pristupljeno 25.9. 2024.)
- o Eurostat. (2022). *Divorce rate statistics*. *Eurostat Statistics Explained*. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Divorce_rate_statistics, pristupljeno 10.01.2025.godine
- o Filipović, G. & Osmak-Franjić, D. (2010). Manipulacija djecom tijekom razvoda braka ili prekida izvanbračne zajednice roditelja – iz perspektive pravobraniteljice za djecu. U: Osmak-Franjić, D. (ur.), *Djeca i konfliktni razvodi: Zbornik priopćenja s Godišnje konferencije Mreže pravobranitelja za djecu Jugoistočne Europe i stručnih rasprava Pravobranitelja za djecu RH*. (str.61-67). Zagreb: Pravobranitelj za djecu.
- o Garrity, C., & Baris, M. A. (1994). Custody & visitation: Is it safe. *Family Advocate*, 17, 40.
- o Hajrović, A. (2024). *Visokokonfliktni razvodi i izazovi brige o maloljetnoj djeci* (Magistarski rad). Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka. Dostupno na <https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2024/10/Visokokonfliktni-razvodi-i-izazovi-brige-o-maloljetnoj-djeci-Amina-Hajrovic.pdf>.
- o Hetherington, E. M., & Kelly, J. (2002). *For Better or For Worse: Divorce Reconsidered*. New York: W.W. Norton & Company.
- o Institucija ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine. (2013). *Djeca u konfliktnim razvodima*. Banja Luka: Save the Children.
- o Johnston, J. R. (1994). High-conflict divorce. *The future of children*, 165-182.
- o Kasalova, P., Prasko, J., Kantor, K., Zatkova, M., Holubova, M., Sedlackova, Z., & Grambal, A. (2018). Personality disorder in marriage and partnership—a narrative review. *Neuroendocrinology Letters*, 39(3), 159-71.
- o Maljuna, I., Ajduković, M., & Ostojić, D. (2020). Obilježja prekida partnerske zajednice roditelja sa simptomima emocionalno nestabilne ličnosti. *Socijalna psihijatrija*, 48(1), 20-49.

- o Milković, M., Stojić, M., & Ćosić, I. (2021). *Postupci u konfliktnom razdvojenom roditeljstvu i tretmanske intervencije*. Društvo za psihološku pomoć.
- o Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine. (2018). *Smjernice za procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta*. UNICEF Bosna i Hercegovina. <https://www.unicef.org/bih/izvje%C5%A1taji/smjerne-za-procjen-u-i-utvr%C4%91ivanje-najboljeg-interesa-djeteta> , pristupljeno 10.01.2025.godine
- o Perry, R., & Cooper, G. (2014). *Family Law: Legal and Social Contexts*. Oxford University Press.
- o Porodični zakon Brčko Distrikta BiH, Službeni glasnik Brčko distrikta BiH broj: 3/07.
- o Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine. Službene novine FBiH, br. 35/05.
- o Porodični zakon Republike Srpske. Službeni glasnik Republike Srpske, br. 17/2023.
- o Pravilnik o postupku posredovanja pri razvodu braka. (“Službene novine FBiH”, br. 10/06). Federacija Bosne i Hercegovine, 2006. <https://fbihvlada.gov.ba/bs/page/aktuelni-zakoni> (Pristupljeno 15.9.2024)
- o Šadić, S. (2014). *Ljudska prava i socijalni rad*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- o Šadić, S., Ždralović, A., & Emirhafizović, M. (2020). *Jednoroditeljske porodice: Mapiranje prava i potreba samostalnih roditelja/ki na području općine Centar Sarajevo*. Sarajevo: Fondacija CURE.
- o UNFPA (2019). Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, <https://bosniaherzegovina.unfpa.org/> , pristupljeno 10.01.2025.godine
- o UNICEF (1989). *Konvencija o pravima djeteta*. New York: Ujedinjene nacije.
- o Zagorac, A. (2015). Psihosocijalne potrebe jednoroditeljskih porodica-brošura za profesionalce. Sarajevo: KJU Porodično savjetovalište.
- o Hetherington, E.M. & Kelly, J. (2002). *For better or for worse*. New York: Norton